

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Dat is pech, derde weg! Een onderzoek naar de ontwikkeling van de Derde Weg in de programma's van de PvdA

Hermsen, Bob

Citation

Hermsen, B. (2025). *Dat is pech, derde weg!: Een onderzoek naar de ontwikkeling van de Derde Weg in de programma's van de PvdA.*

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master Thesis, 2023](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4249872>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Dat is pech, derde weg!

*Een onderzoek naar de ontwikkeling van de
Derde Weg in de programma's van de PvdA*

B.M. (Bob) Hermsen BSc. – S2519933

Master Political Science – Nederlandse Politiek

MSc.-scriptie

Datum: 10 juni 2025

Begeleider: Dr. Peter Castenmiller

Tweede lezer: Dr. Simon Otjes

Aantal woorden: 9997

Inhoudsopgave

1. Abstract	3
2. Inleiding	3
3. Literatuur	4
3.1 <i>Maatschappelijke ontwikkelingen</i>	4
3.2 <i>Derde Weg</i>	5
3.3 <i>Nederland</i>	5
3.4 <i>Ontkenning</i>	6
3.5 <i>Doelstelling</i>	7
4. Theoretisch kader	7
4.1 <i>Economische standpunten</i>	7
4.2 <i>Sociaaldemocratie</i>	8
4.3 <i>Derde Weg</i>	9
4.4 <i>Context</i>	10
5. Methode	10
5.1 <i>Casusselectie</i>	12
6. Analyse	13
6.1 <i>1981</i>	13
6.2 <i>1982</i>	14
6.3 <i>1986</i>	15
6.4 <i>1989</i>	16
6.5 <i>1994</i>	17
6.6 <i>1998</i>	18
6.7 <i>2002</i>	19
6.8 <i>2003</i>	20
6.9 <i>2006</i>	21
6.10 <i>2010</i>	22
6.11 <i>2012</i>	23
6.12 <i>2017</i>	24
6.13 <i>2021</i>	25
6.14 <i>2023</i>	26
7. Conclusie	27
8. Reflectie	30
9. Literatuurlijst	31

1. Abstract

Dit onderzoek richt zich op de ontwikkeling van de Derde Weg binnen de partijprogramma's van de Partij van de Arbeid (PvdA). De Derde Weg is een politieke stroming binnen de sociaaldemocratie die in de jaren '90 ontstond als reactie op de gepercipieerde tekortkomingen van zowel het neoliberalisme als de traditionele sociaaldemocratie. In Nederland voerde de PvdA onder leiding van Wim Kok een ideologische koerswijziging door, waarin marktwerking en een activerende verzorgingsstaat een grotere rol kregen. Dit onderzoek analyseert in welke hoedanigheid deze verschuiving weerspiegeld is in de partijprogramma's van de PvdA aan de hand van de onderzoeksvraag: "wat is de ontwikkeling van de Derde Weg binnen de partijprogramma's van de PvdA?" Er wordt gebruik gemaakt van een literatuurstudie om de relevante context te analyseren en een kwalitatieve tekstanalyse om de programma's te analyseren. Deze tekstanalyse zal zich richten op economische standpunten en de relatie tussen markt en overheid, dus is de deelvraag "wat is het verschil tussen de Derde Weg en de traditionele sociaaldemocratie op sociaaleconomische standpunten, in het bijzonder de relatie tussen de overheid en de markt?"

2. Inleiding

De opkomst van het neoliberalisme in de jaren '80 en '90 bracht een verschuiving teweeg in de verhouding tussen de overheid, de markt en de burger. De neoliberale nadruk kwam te liggen op het individu, waarmee overheden hun rol beperkten en de vrije markt als instrument voor welvaartsmaximalisatie werd gezien. Dit leidde echter tot maatschappelijke en sociaaleconomische uitdagingen waar noch neoliberalen noch sociaaldemocraten een passend antwoord op hadden. Giddens (1998) formaliseerde daarom het concept van de Derde Weg: een vernieuwde sociaaldemocratie die de efficiëntie van marktwerking erkende, maar deze voor sociale doeleinden in zou zetten. De Derde Weg richtte zich op een activerende verzorgingsstaat, economische groei en participatie, terwijl ook vraagstukken zoals globalisering en klimaatverandering aan bod kwamen. Ook in Nederland vond deze ontwikkeling plaats binnen de Partij van de Arbeid (PvdA).

Dit onderzoek richt zich op de mate waarin de overtuigingen van de Derde Weg gereflecteerd worden in de partijprogramma's van de PvdA. Eerder onderzoek heeft zich vooral gericht op de interne ideologische koerswijzigingen binnen de partij, maar de aanwezigheid van de Derde Weg in de programmatische inhoud van de PvdA is weinig

onderzocht. Aan de hand van een kwalitatief literatuuronderzoek zal de relevante context voor het opstellen van de partijprogramma's worden beschreven, waarna de inhoud van de programma's met een kwalitatieve tekstanalyse, geïnspireerd door Tromp (1990), wordt geanalyseerd.

3. Literatuur

3.1 Maatschappelijke ontwikkelingen

Het individu kreeg in de jaren '80 en '90 van de vorige eeuw de hoofdrol. Neoliberale overheden, zoals die van Thatcher in Groot-Brittannië en van Reagan in de VS, verkleinden hun rol zo veel als mogelijk en de markt kreeg de vrije loop. De centrale gedachte was dat de onzichtbare hand van de markt zou zorgen voor welvaartsmaximalisatie, wanneer ieder individu zijn eigen belang nastreeft en bedrijven zo vrij mogelijk zijn om winst te maken (Bussemaker & Van der Ploeg, 2001). Hiervoor was deregulering, liberalisering en flexibilisering nodig. Neoliberalen bepleitten dat het overheidstekort, de verzorgingsstaat en de collectieve sector teruggedrongen moesten worden (Mellink & Oudenampsen, 2022). Ook in Nederland, onder premier Lubbers, verschoof het overheidsbeleid in de loop van de jaren '80 naar een liberaal aanbodbeleid.

Deze filosofie begon eind jaren '80 zijn tekortkomingen te laten zien: "het bezuinigingsbeleid had geleid tot een vergroting van de sociale ongelijkheid en een langdurig hoge werkloosheid" (Mellink & Oudenampsen, 2022, p. 185). Het werd duidelijk dat er maatschappelijke en socio-economische veranderingen plaatsvonden waar zowel de neoliberalen als de sociaaldemocraten geen passend antwoord op konden formuleren. Voorbeelden hiervan zijn de opkomst van moderne gezinnen; de komst van gastarbeiders; het verdwijnen van industriële massaproductiebanen; het internationaliseren van de (arbeids)markt (Giddens, 1998). Onderwerpen als globalisering, het klimaat en de groeiende focus op het individu binnen een seculariserende samenleving waren eveneens moeilijk te benaderen vanuit de traditionele sociaaldemocratie (Giddens, 1998). De sociaaldemocraten zagen in dat vrije marktwerking zeker zijn voordelen had, maar vonden ook dat liberaal beleid veel steken liet liggen. Zij trachtten een antwoord te vinden op zowel het neoliberalisme als de traditionele sociaaldemocratie: de Derde Weg.

3.2 De Derde Weg

Het centrale boek is afkomstig van Giddens, een van de voornaamste denkers van de Derde Weg (1998). Door het tekortkomen van “the old left” en “the new right” is het volgens Giddens nodig dat de sociaaldemocratie een Derde Weg tussen links en rechts in inslaat (1998). De waarden van de traditionele sociaaldemocratie, zoals sociale rechtvaardigheid en gelijkheid, zouden onveranderd blijven maar de weg ernaartoe zou omgegooid moeten worden (Blair & Schröder, 1999). De centrale gedachte is dat vrije marktwerking niet volledig geschuwd moet worden, maar ingezet zou kunnen worden om sociale doelen na te streven (Oudenampsen, 2021). Het doel van de Derde Weg is het creëren van banen binnen een samenleving waar participatie centraal staat (Green-Pedersen & Van Kersbergen, 2002). Niet de gelijkheid van uitkomsten, maar de gelijkheid van kansen wordt nagestreefd (Giddens, 1998). De overbelaste verzorgingsstaat moet worden ontlast door een nieuwe filosofie, met de slogan “no rights without responsibilities”: het individu moet door economische prikkels haar verantwoordelijkheid kunnen nemen en (weer) de arbeidsmarkt ingeleid worden. Overheidsuitgaves gericht op welvaart moeten investeringen zijn in “menselijk kapitaal”, zoals educatie, gezondheidszorg en veilige publieke voorzieningen (Giddens, 1998). Door de arbeidsmarkt flexibeler te maken, krijgen meer mensen de mogelijkheid toe te treden (Hemerijck & Visser, 1999). Het zwaartepunt van de vernieuwende overwegingen van de Derde Weg ligt bij sociaaleconomische standpunten, die te maken hebben met de relatie tussen overheid, markt en individu. Dit zwaartepunt zal in deze analyse de hoofdrol spelen.

3.3 Nederland

Bij de PvdA werd de sociaaldemocratie ook heroverwogen. De echte omslag in diens ideologie kwam met de komst van Kok. Hij heeft een hoofdrol gespeeld bij het centrale omslagmoment van de PvdA, als minister van financiën bij de WAO-crisis van begin jaren ‘90. De crisis lag in de 900.000 mensen die een uitkering kregen van de WAO (Becker, 2016). De enorme bezuinigingen die Kok moest maken, schuurden enorm binnen de PvdA en leidde tot een interne crisis, met aftreden van PvdA-staatssecretaris Ter Veld en partijvoorzitter Sint als gevolg. Ook de relatie met de FNV werd sterk verslechterd (Van der Zwan, 2008). Met een interne stemming kreeg Kok de partij weer achter zich en werd de liberalere koers met partijmandaat ingezet (Becker, 2016).

Na de WAO-crisis en na zijn intrede als minister-president in het kabinet Kok-I heeft hij meer stappen in de richting van de Derde Weg gezet, met de nadruk op een

activerende verzorgingsstaat. Hij zette dit onderwerp zelfs in om de kloof te overbruggen tussen de vakbonds- en liberale vleugel binnen de PvdA (Van der Zwan, 2008, p. 234). De economische kloof tussen werkenden en niet-werkenden werd onder zijn premierschap vergroot om zo een positieve impuls richting het werkende leven te geven. Hiernaast werd de contractenwetgeving zodanig aangepast dat er voor werkgevers minder risico's aan het aannemen van werknemers verbonden waren (Van der Zwan, 2008). De sociaaldemocratie van de PvdA in deze periode werd gekenmerkt door “marktwerking bij collectieve voorzieningen, liberalisering van markten en een activerende arbeidsmarktpolitiek” (Becker, 2016, p. 129). Ook Melkert zette een politiek-ideologische koers voort die sterk lijkt op de Derde Weg van Clinton en Blair (De Beer, 2004), met Wouter Bos in zijn kielzog, bekend als bewonderaar van de Derde Weg (Van der Zwan, 2008). In Nederland past de richting die de PvdA in de loop van de jaren '90 opging dus goed in het frame van de Derde Weg.

3.4 Ontkenning

Op het internationale toneel werd dit frame expliciet omarmd en de ‘oude’ sociaaldemocratie afgezworen, door Clinton in de VS, Blair in Groot-Brittannië en Schröder in Duitsland. In Nederland ging dit anders. Kok maande zijn partijgenoten om juist voorzichtig te zijn met het onderschrijven van de Derde Weg en ontkende dat er een breuk was met de traditionele sociaaldemocratie (Van Kersbergen & Nottelman, 2001; Zwaap, 1999). Dit terwijl Kok in internationale kringen juist als grondlegger van de Derde Weg werd gezien (Oudenampsen, 2021). De impliciete houding werd door zijn opvolgers Ad Melkert en daaropvolgend Wouter Bos doorgezet, die de Derde Weg bijvoorbeeld “mainstream sociale democratie” noemde in zijn Den Uyl-lezing in 2010 (Bos, 2010, p. 7; Becker, 2016). De partijtop heeft weinig geprobeerd de beleidsomslag van de PvdA publiekelijk te legitimeren met een nieuw verhaal. Volgens Oudenampsen (2021) zijn partijleiders zelfs teruggevallen op een meer traditioneel sociaaldemocratisch discours, in plaats die van de Derde Weg te omarmen. In beschouwingen van partijprominenten als Koole (2016), De Beer (2004) en De Beus (2000) is hierover verwondering uit op te maken: “Gek eigenlijk: vrijwel alle prominente staatslieden en commentatoren in het buitenland associëren Koks leiderschap met de Derde Weg, maar in de keuken van Kok zelf lijkt de Derde Weg een discussie om de discussie waar de PvdA naar geloven buiten wil blijven” (De Beus, 2000, p. 13).

3.5 Doelstelling

Over de tijd heen is de PvdA volgens Oudenampsen (2021) inconsistent in geweest in de mate waarin de Derde Weg gecommuniceerd is naar de kiezer, en heeft deze ambiguïteit tot een voortdurende identiteitscrisis en veel electoraal verlies geleid. De ontwikkeling van de Derde Weg binnen de programma's van de PvdA zijn belangrijk voor het beeld dat kiezers vandaag de dag nog van de partij hebben, namelijk een van ideologische leegte en een voortdurende identiteitscrisis. Hiernaast zijn programma's officieel door de hele partij ingestemd, en belichamen de centrale beleidskoers van de partij (Volkens, 2004). Het doel van dit onderzoek is dan ook niet om te onderzoeken óf er een interne ideologische koerswijziging heeft plaatsgevonden, een onderwerp dat reeds door velen uitgebreid is beschreven (zie bijvoorbeeld Bussemaker & Van der Ploeg, 2001; Hemerijck & Visser, 1999; Green-Pedersen et al., 2001; De Beer, 2004; Becker & Voerman, 2016). Het doel van deze scriptie is juist om te onderzoeken of een verandering in de vorm van de Derde Weg af te leiden is uit de programma's van de PvdA. Het wetenschappelijke doel dat hiermee gediend wordt bestaat uit tweedelig: er wordt een bijdrage geleverd aan de conceptualisering en operationalisering van de Derde Weg, en wordt dit empirisch voor het eerst toegepast op de Nederlandse casus, die internationaal wordt gezien als de *patient zero* van de Derde Weg (Oudenampsen, 2021).

De onderzoeksvraag van deze scriptie luidt: “wat is de ontwikkeling van de Derde Weg binnen de partijprogramma's van de PvdA?” Om hier een concreet antwoord op te kunnen geven zal een duidelijk conceptueel kader moeten worden geconstrueerd, op basis waarvan de aanwezigheid van Derde Weg in de programma's geanalyseerd kan worden. De deelvraag die dit doel dient, is: “wat is het verschil tussen de Derde Weg en de traditionele sociaaldemocratie op sociaaleconomische standpunten, in het bijzonder de relatie tussen de overheid en de markt?”

4. Theoretisch Kader

4.1 Economische standpunten

Zoals in §3.2 besproken, zal niet de gehele Derde Weg onderzocht worden in de partijprogramma's van de PvdA. De thematische focus zal liggen op economische standpunten, voornamelijk gericht op de rol van de overheid en de markt. Dit is omdat het zwaartepunt van de Derde Weg ligt bij economische vraagstukken en deze op basis hiervan het duidelijkst is te onderscheiden van de traditionele sociaaldemocratie. Ecologische en klimaatgerelateerde uitingen zijn buiten beschouwing gelaten, omdat op dit onderwerp juist moeilijk onderscheid te maken is. In de alinea hieronder wordt de ontwikkeling van het

sociaaldemocratische denken over economische onderwerpen besproken, van na de Tweede Wereldoorlog tot aan de Derde Weg, wat de samenstelling van het codeerschema in *Tabel 1*. onderbouwt. De specifieke onderbouwing per categorie is in de bijlage te vinden, bij Appendix A – Codeerschema. Hierna wordt een toelichting gegeven van het belang van context voor dit onderzoek en wat er in dit onderzoek onder ‘context’ verstaan wordt. Vervolgens wordt onder het kopje ‘methodologie’ onderbouwd op welke wijze deze onderwerpen in de programma’s onderzocht zullen worden.

4.2 Sociaaldemocratie

De traditionele sociaaldemocratie, zoals deze na de Tweede Wereldoorlog vorm heeft gekregen, is gericht op een actieve overheid die zich mengt in de economie (Giddens, 1998). Keynes, de centrale economische theoreticus van de sociaaldemocratie, schrijft dat een overheid welvaart kan creëren door “full employment”, oftewel optimale benutting van productiefactoren, te bewerkstelligen wanneer bedrijven dit zonder ingrijpen niet kunnen (Mellink & Oudenampsen, 2022). Dit is voornamelijk van belang in crisistijd. Hierbij vormt zich een vicieuze cirkel waarin economische teleurgang leidt tot een onzeker investeringsklimaat waarin de economische vraag alsmaar lager wordt, wat leidt weer leidt tot een verdere afname van investeringsbereidheid. Volgens Keynes is alleen de overheid in staat om deze cirkel te doorbreken, door met investeringen het gebrek hieraan op te vangen en de werkgelegenheid en vraag weer op te krikken, bekend als ‘anti-cyclisch beleid’ (Mellink & Oudenampsen, 2022). Onderdeel van deze Keynesiaanse vraagstimulering was gecontroleerde economische groei: in de jaren na de Tweede Wereldoorlog van groot belang voor de Nederlandse sociaaldemocraten. Door middel van gematigde en gecontroleerde loonontwikkeling en het opbouwen van een sterk stelsel van sociale zekerheid werd de burger beschermd tegen de grillen van de markt. In dit Nederlandse systeem van sociale zekerheid werd geen onderscheid gemaakt tussen arbeiders, zelfstandigen en werklozen. Op basis van een gemengd systeem van verzekeringen door premies en verzorging door belasting werd iedereen geïnccludeerd (Becker, 2016). Ook later, onder Den Uyl, werd de verzorgingsstaat verder uitgebreid onder het motto “spreiding van kennis en macht” (Van der Zwan, 2004). Zijn focus lag voornamelijk op collectief welzijn, bewerkstelligd door de overheid, in combinatie met een private soberheid (Mellink & Oudenampsen, 2022). Als resultaat van de economische groei tijdens de wederopbouw was de private welvaart namelijk sterk toegenomen, terwijl publieke voorzieningen zoals goed publiek onderwijs, goede sport- en

recreatievoorzieningen en een goed functionerende gezondheidszorg op de achtergrond waren geraakt (Becker, 2016).

4.3 Derde Weg

Aanhangers van de Derde Weg zagen de markt niet als iets dat uitsluitend slecht was, maar juist als een mogelijkheid om sociale doelen te dienen, op beleidsterreinen waar de markt efficiënter zou kunnen functioneren dan de overheid (Oudenampsen, 2021). Marktwerking moest worden ingezet bij publieke voorzieningen en de overheid zou gaan moeten functioneren als een efficiënt bedrijf, met onder andere prestatiedoelstellingen en procescontroles (Giddens, 1998; Blair & Schröder, 1999). Staatsinterventie zou verminderd moeten worden en de verzorgingsstaat moest een activerende rol gaan spelen (Becker, 2016). Deze activering zou vooral gestoeld zijn op een vergrote sociaaleconomische kloof tussen werkenden en niet-werkenden en op een versobering van de sociale zekerheid (Van der Zwan, 2008). De toewijding van de sociaaldemocraten verschoof van een gelijkheid van uitkomsten naar een gelijkheid van kansen, omdat het individu rechten genoot, maar niet zonder dat hier eigen verantwoordelijkheid aan verbonden was (Giddens, 1998). Gelijkheid werd gezien als inclusie in de maatschappij, mogelijk gemaakt door het nemen van deze eigen verantwoordelijkheid (Van Kesbergen & Nottelman, 2001). Dit betekende dat de passieve, herverdelende rol van de overheid plaats moest maken voor een activerende rol (Giddens, 1998). Investerings in de publieke welvaart moesten investeringen in het menselijk kapitaal zijn, zodat de kansen gelijkter zouden worden. Deze investeringen zouden voornamelijk moeten gedaan worden in het openbaar onderwijs, gezondheidsdiensten, openbare voorzieningen zoals parken en criminaliteitsbeperking (Giddens, 1998). Dit was niet met Den Uyls collectieve welzijn als doel, maar juist ieders individuele ontplooiing naar betekenisvolle bijdragen aan de samenleving. In een belangrijke paper van Blair en Schröder, twee aanjagers van de Derde Weg, wordt een opsomming van beleidsvoorstellen van de Derde Weg gegeven (1999). De overheid zou volgens hen in plaats van vraagstimulering aanbodbeleid moeten voeren om werkloosheid aan te pakken door het voor werkgevers makkelijker te maken om te ontslaan. Een flexibelere arbeidsmarkt met meer deeltijdarbeid zou beter afgesteld op ontwikkelingen in de markt moeten zijn en op die manier moeten leiden tot beter presterende bedrijven (Blair & Schröder, 1999) en een welvarender samenleving.

4.4 Context

Hoewel het onderzoeken of de Derde Weg terug te vinden is in de programma's van de PvdA het primaire onderzoeksdoel is, is het bij de interpretatie van deze ontwikkeling van belang een goed beeld te hebben van de context waarin de programma's tot stand zijn gekomen: de gedachtegang die eraan is voorgegaan essentieel bij de interpretatie (Rohrschneider, 2002). Zo schrijft Tromp ook dat bij het analyseren van politieke teksten diens contexten van groot belang zijn. Deze teksten zijn volgens hem namelijk "taaldaden", die altijd een bepaald doel dienen. Als dit doel en diens context niet wordt geanalyseerd, wordt er volgens hem voorbijgegaan aan de kern van de tekst (Tromp, 1990, p. 36). In Tromps onderzoek komen drie contextuele onderwerpen voor die voor ieder programma besproken worden: politiek-strategisch, interne partijontwikkelingen en maatschappelijke ontwikkelingen. Deze zullen voor ieder programma in deze scriptie dan ook behandeld worden. Hoewel de literatuur over politiek-strategische factoren die van invloed zijn op de totstandkoming van een partijprogramma beperkt is (Rohrschneider, 2002), is dit onderwerp op te delen in drie essentiële deelonderwerpen: electorale resultaten (Janda et al, 1995), electorale strategie (Green-Pedersen & Van Kesbergen, 200) en voorgaande regeringsdeelname (Greene, 2016) zijn in ieder geval van invloed en zullen behandeld worden.

5. Methode

Om de ontwikkeling van de Derde Weg binnen de programma's van de PvdA te onderzoeken, wordt het veldwerk van dit onderzoek opgedeeld in twee verschillende methoden die voor ieder programma uitgevoerd zullen worden. Allereerst zal er op basis van een kwalitatief literatuuronderzoek een beschouwing worden gegeven van de context waarin het programma geschreven is. Deze context bestaat uit een politiek-strategische invalshoek, interne partijontwikkelingen en externe maatschappelijke ontwikkelingen. Belangrijke bronnen in deze contextuele verkenning zijn onder meer Van der Zwan (2008), Niemantsverdriet (2014) en Mellink & Oudenampsen (2022).

De tweede methode betreft een kwalitatieve tekstanalyse, gebaseerd op de aanpak van Tromp (1990). Hij bespreekt op zeer kwalitatieve wijze aan de hand van toonaangevende fragmenten uit de programma's hoe over centrale thema's geschreven wordt. In dit onderzoek is dat thema de economie en de rol van overheid en markt. De inhoudelijke analyse wordt aangevuld met een deductieve thematische analyse (Braun & Clarke, 2017), waarbij op kwalitatieve wijze wordt nagegaan in hoeverre thema's die in de literatuur over de Derde Weg zijn geïdentificeerd, terugkomen in de verkiezingsprogramma's. De analyse richt zich dus

specifiek op het thema ‘Derde Weg’ binnen sociaaleconomische standpunten, vergeleken met de traditionele sociaaldemocratie. De frequentie van Derde-Weguitingen zal worden besproken, en de manier waarop er over sociaaleconomische onderwerpen wordt gedacht zal aan de hand van voorbeelden duidelijk worden gemaakt. Het codeerschema, waarin wordt uitgelegd welke codes er worden gebruikt, wanneer deze van toepassing zijn, de wetenschappelijke onderbouwing en voorbeelden van gecodeerde fragmenten, is gepresenteerd in de bijlage onder appendix A en een opsomming van de gebruikte categorieën in *Tabel 2*.

In de inhoudelijke analyse zullen de programma’s als geheel besproken worden, de frequenties van coderingen (tussen haakjes gepresenteerd) en verhouding tussen de twee stromingen (op basis van de thematische analyse van Braun & Clarke, 2017) en het patroon van hoe deze standpunten worden gepresenteerd in de programma’s geanalyseerd worden (op basis van Tromp’s kwalitatieve inhoudsanalyse (1990)). De complete frequentietabellen zijn in de bijlage onder appendix B te vinden, en de gecodeerde programma’s in appendix C. In de conclusie van dit onderzoek zal vervolgens de algemene ontwikkeling over de tijd heen besproken worden en gekoppeld worden aan de contextuele ontwikkelingen om een antwoord te formuleren op de onderzoeksvraag.

Tabel 1.: Categorieën

Derde Weg

Verzelfstandigen
Coördinerende overheid
Bevordering inversterings/vestigingsklimaat
Verkleinen overheidsbestel/bezuinigen
Efficiënte overheid
Meer marktwerking
Activerende verzorgingsstaat
Verminderen staatsinterventie/bureaucratie
Versobering sociale zekerheid
Gelijkheid van kansen
Verantwoordelijkheid individu/particulier
Investeren in educatie/menselijk kapitaal
Flexibele arbeidsmarkt
Aanbodgericht beleid
Begunstigen bedrijven/ondernemers

Traditionele sociaaldemocratie

Overheidsinvesteringen/uitgaven vergroten
Verkleinen verschil actieven/niet-actieven
Banen creëren
Bescherming werknemers/kwetsbare inkomensklasse
Nationalisering
Sociaaleconomische ongelijkheid/nivellering
Staatsinterventie/plannen en ordenen economie/samenleving
Full employment/volledige benutting productiefactoren
Anti-cyclisch beleid
Vraaggericht beleid
Sterke sociale zekerheid/verzekering
Belang van/investeren in publieke voorzieningen/dienstverlening

5.1 Casusselectie

Om een goed beeld te krijgen van een ontwikkeling is het belangrijk om deze vanaf het begin te analyseren. Het programma van 1981, “Weerwerk”, is een goed beginpunt. “Planning, sturing en ordening van de economie” stonden centraal, en er werd aan de actuele problematiek van een beperkt ondernemerschap in het land en technologische achterstand in de industrie nog geen aandacht geschonken (Van der Zwan, 2008, p. 165). De Derde Weg had hier duidelijk nog geen intrede gedaan in de Nederlandse sociaaldemocratie, wat een vergelijking vanaf een *patient zero* mogelijk maakt. De casusselectie zal de partijprogramma’s bevatten vanaf 1981 tot 2023.

6. Analyse

6.1: 1981

6.1.1 Context

Na de verkiezingen van 1977 was de PvdA de grootste partij, maar toch leidde de moeizame formatiepoging met Dries van Agt niet tot regeringsverantwoordelijkheid. Deze uitkomst is later tot een “overwinningsnederlaag” gedoopt. De kabinetsperiode van Van Agt-I (CDA, VVD) bracht de PvdA in een moeilijk parket omdat Van Agt besloot geen harde breuk met het beleid van het voorgaande kabinet-Den Uyl te creëren. Dit maakte het moeilijk om felle oppositie te voeren tegen Van Agt. Tegelijkertijd stelde Jan Terlouw van D66 zich op als redelijk, pragmatisch alternatief voor het kabinetsbeleid, wat een te ‘zachte’ opstelling van de PvdA verhinderde. De twee vleugels binnen de PvdA, die van de democraten en de gouvernementelen stonden tegenover. Met de verkiezing van de democratische Max van den Berg in 1979 werd de tactiek van ‘hard afzetten’ bezegeld. De maatschappij in deze periode was doordrenkt van crises: de tweede oliecrisis van 1979, internationale recessie door Amerikaans monetair beleid en hoge inflatie en werkeloosheid (Van der Zwan, 2008).

6.1.2 Tekstanalyse

Het programma “Weerwerk” van 32 pagina’s is verdeeld tussen 82% sociaaldemocratische en 18% Derde-Wegstandpunten. Het is duidelijk een programma met een sterk sociaaldemocratisch karakter: de Derde Weg heeft op dit moment nog nauwelijks haar intrede gemaakt. De nadruk ligt met 17 en 42 uitingen over respectievelijk sociaaleconomische ongelijkheid en overheidsinterventie bij een sterke interveniërende overheid. Een toonaangevende zin is “*maatschappelijke dienstverlening en sociaal-kulturele voorzieningen (...) dienen de zelfhulp ruimte te geven en te ondersteunen*” (Programma 1981, p. 16), waardoor duidelijk wordt dat de individuele verantwoordelijkheid al lichtelijk een rol gaat spelen. Standpunten als “*de nationale overheid heeft de verantwoordelijkheid voor het totstandkomen van sektorplannen voor die onderdelen van de economie, waarvan in het centraal ontwikkelingsplan is vastgesteld dat een centrale aanpak gewenst is*” benadrukken dat staatsinterventie in de marktsector nog van groot belang is. Hoewel er tweemaal gesproken wordt over de slechte toestand voor bedrijfsinvesteringen, is het voornamelijk overheidsingrijpen dat de crises moet gaan oplossen, met arbeidsplaatsen- en sectorplannen.

6.2: 1982

6.2.1 Context

De verkiezingen van 1981 brachten electoraal verlies, maar leidden wel tot regeringsdeelname in Van Agt-II (CDA, PvdA, D66). De deelname was in eerste instantie afgekeurd door het partijbestuur, maar werd uiteindelijk door de fractie samen met partijvoorzitter Van den Berg en Den Uyl geforceerd, die waarschijnlijk met de overwinningsnederlaag van 1977 in de maag hun pijlen op meeregeren hadden gezet (Van der Zwan, 2008). Van den Berg voerde zijn tactiek uit van interne overeenstemming tussen PvdA-ministers, fractie en bestuur gecombineerd met een polariserende uitwaartse houding. Het idee was dat er binnen het kabinet gestreden zou worden: het CDA wilde loonmatiging en inperking van het overheidstekort, de PvdA wilde de binnenlandse vraag stabiliseren en een vergroting van de werkgelegenheid in de collectieve sector. Deze conflictueuze tactiek sloeg echter door naar de PvdA zelf en werd gevolgd door een electoraal verlies van 22% bij de statenverkiezingen van 1982. Ideologisch gezien koelde Den Uyl zijn onvoorwaardelijke steun aan de verzorgingsstaat af met een brochure waarin hij enkele gebreken ervan erkende en zijn bereidheid deze te corrigeren onderschreef (Van der Zwan, 2008). Ook het partijbestuur nam een nieuwe strategie aan, met een nadruk op praktische en economische argumenten, minder pretenties en meer openheid naar andere partijen (Koeneman et al., 1983).

6.2.2 Tekstanalyse

Het programma van 1982, "Eerlijk Delen", is 48 pagina's lang, verdeeld over twee hoofdstukken: de een gaat meer over economische zaken en de ander over maatschappelijke en bestuurlijke zaken. Het aandeel Derde-Wegstandpunten is in dit programma wat groter: 38% tegenover 62% sociaaldemocratische standpunten. Er zijn relatief veel (12) uitspraken over bezuinigen, een efficiënte overheid (8) en het begunstigen van bedrijven en ondernemers (14). "*Nodig is afslanking van de rijksdienst*" (p. 24) en "*ook de toetsing van overheidsvoorzieningen op doelmatigheid, soberheid en overbodige bureaucratie dient krachtig te worden aangepakt*" (p. 22) lijken te wijzen op een intrede van de gedachte dat de overheid een stap terug dient te nemen. "*Daarom moet de overheid terughoudender worden en niet meer regelen dan beslist onvermijdelijk is*" (p. 24) onderschrijft deze beweging naar een minder interveniërende overheid. Deze ontwikkeling past goed bij Den Uyls ideologische verschuiving, gerepresenteerd in zijn brochure. Tegelijk zijn er 23 uitspraken onder 'staatsinterventie' gecodeerd, met uitspraken als "*door grotere controle (...) o.a. op banken en*

pensioenfondsen wordt een betere beheersing van kapitaalstromen mogelijk gemaakt” (p. 5), wat juist duidt op interventie.

6.3 1986

6.3.1 Context

De crises liepen in deze periode nog verder op: de welvaartsstaat was vastgelopen, de werkloosheid was zeer hoog, de criminaliteit liep sterk op, en er waren drie miljoen mensen afhankelijk van een uitkering, wat zoals beschreven in §3.3 met het Akkoord van Wassenaar werd getackeld (Hemerijck & Visser, 1999). Verder was de samenleving sterk gepolariseerd door de kruisrakettenkwesitie. Het neoliberale kabinet Lubbers-I (CDA, VVD) stelde zich als zakelijk managementteam dat de ‘BV Nederland’ weer op de rails zou krijgen middels vergaande bezuinigen (Van der Zwan, 2008; Mellink & Oudenampsen, 2022). De PvdA stelde zich hier hard tegenover op, met als taak “tegenkrachten in Nederland te organiseren en te bundelen” met een strategie van polariserende oppositie (Van der Zwan, 2008, p. 193). Deze strategie was electoraal succesvol. Tegelijkertijd erkende Den Uyl het marktprimaat en de noodzaak om het staatsapparaat te stroomlijnen. In de partij waren ook steeds meer geluiden te horen vóór liberalisering van de markt, zoals in een adviserend rapport van Van der Zwan voor de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Hierin wordt het belang van investeringsimpulsen bevorderen en inkomensverschillen vergroten beargumenteerd (Mellink & Oudenampsen, 2022).

6.3.2 Tekstanalyse

Het programma “De Toekomst is van Iedereen” van 1986 telt 97 pagina’s. Met 38% Derde Wegstandpunten en 62% traditioneel sociaaldemocratische standpunten blijft de nadruk voornamelijk liggen bij de traditionele sociaaldemocratie, net zoals in 1982. De ‘grootste’ Derde-Wegcategorieën zijn investeren in educatie/menselijk kapitaal (18), flexibele arbeidsmarkt (14) en begunstigen bedrijven/ondernemers (12). De focus in de onderwijsvoorstellen ligt voornamelijk in de mogelijkheid tot zelfstandige ontwikkeling en deelname aan de arbeidsmarkt: *“ook het onderwijs kan hieraan bijdragen door in de behoefte aan om-, her- en bijscholing te voorzien”* (Programma 1986, p. 54). Deze lichte beweging richting een activerende overheid is logisch, gezien de opbouwende sfeer van crisis omtrent de hoge werkloosheid. De toegenomen zelfstandigheid van individuen wordt nog wel gekoppeld aan een actiever overheidsbeleid: *“er is echter wel een actiever overheidsbeleid nodig, dat economisch herstel en eerlijk delen bevordert, wil eenieder die gegroeide eigen*

verantwoordelijkheid ook kunnen dragen” (Programma 1986, p. 24). De nood om de overheid efficiënter wordt besproken, maar niet bereikt door het beperken van bureaucratie, maar door het parlement meer controlerende macht te geven (Programma 1986, p. 13).

6.4 1989

6.4.1 Context

De polarisatiestrategie van Den Uyl bleek electoraal succesvol, met een winst van 2,9%. Hij trad echter af en liet in 1986 Wim Kok het stokje overnemen. Het doel van de PvdA was volgens Kok om terug te komen in de regering: hiervoor moest de polarisatiestrategie worden afgedaan en het politieke midden worden veroverd. Intern werden door Kok de luiken opengezet, wat feitelijk betekende dat de democratische tak het onderspit delfde: de partijraad kreeg minder macht en de eigenzinnige Van den Berg werd opgevolgd door een volgzamere Marjanne Smit als partijvoorzitter (Van der Zwan, 2008). Om de voortdurende crises te bestrijden kwam het kabinet Lubbers-II met een veelvoud aan stelselwijzigingen in de WAO, studiefinanciering en gezondheidszorg. Deze hectische beleidssferen maakten het moeilijk voor Kok om zichzelf als politicus te profileren. Hij zette de ideologische koers van Den Uyl op voorzichtige wijze voort (Van der Zwan, 2008). Door middel van het beginselprogramma Schuivende Panelen werd de noodzaak voor vernieuwing benadrukt aan de hand van verschillende maatschappelijke ontwikkelingen: internationalisering, milieuproblemen, technologie en individualisering. (Pronk et al., 1987, p. 57).

6.4.2 Tekstanalyse

Het programma van 1989, “Kiezen voor Kwaliteit”, is slechts 27 pagina’s lang. De verhouding tussen de Derde Weg en traditionele sociaaldemocratie is 45%-55%. Deze groei van Derde-Wegstandpunten valt samen met de komst van Kok. De nadruk ligt bij Derde-Wegstandpunten bij de individuele verantwoordelijkheid (14), investeren in educatie (10) en flexibele arbeidsmarkt (13). De sociale zekerheid krijgt een activerend karakter (7): *“in de mate waarin het perspectief op arbeid toeneemt, krijgt een scholings- of sollicitatieplicht een meer verplichtend karakter”* (Programma 1989, p. 11). De nadruk binnen sociaaldemocratische uitingen ligt meer bij de bescherming van werknemers/kwetsbare inkomensklassen (13) dan bij staatsinterventie (10). Een zin maakt echter duidelijk dat er nog geen fundamentele verschuiving in het denken over staatsinterventie heeft plaatsgevonden: *“de komende jaren zal, wellicht meer dan ooit in het verleden, weer een beroep worden gedaan op het ordenend vermogen van de overheid”* (Programma 1989, p. 13). Tegelijk wordt

de nood benadrukt om nieuwe wegen te vinden om oude belangen te dienen, wat doet denken aan de introductie van Blair en Schröder (1999, p. 2): *“De PvdA zal zich met al haar creativiteit inzetten om nieuwe wegen voor de behartiging van vanouds beschermde belangen te vinden”* (Programma 1989, p. 13).

6.5 1994

6.5.1 Context

Koks gouvernementele houding wierp zijn vruchten af: hij nam zitting in Lubbers-III (CDA, PvdA) als minister van financiën. De christendemocraten en sociaaldemocraten verenigden zich in het besef dat het neoliberalisme te ver was gegaan en in het streven naar de activerende verzorgingsstaat (Mellink & Oudenampsen, 2022). Tegelijkertijd werden de bezuinigingen gestaag voortgezet: midden in de regeringsperiode werden de bezuinigingen van 17 miljard bekend gemaakt. De werkloosheid, nu ook onder hoger opgeleiden, armoede, verwaarlozing en segregatie bleven gestaag doorgroeien. Er was in de maatschappij dan ook behoefte aan een nieuw verhaal. De PvdA bleek electoraal kwetsbaar: de Statenverkiezingen van 1991 betekenden een leegloop van de partij. De WAO-crisis en enorme bezuinigingen erop zorgden voor onrust binnen de PvdA. Het was voor Kok van existentieel belang om de ontstane scheiding tussen de vakbondsvleugel en liberale vleugel te verzoenen. Dit deed hij met een belofte van een brede verzorgingsstaat o.b.v. vergrote arbeidsparticipatie en een activerend sociaal zekerheidsstelsel (Van der Zwan, 2008). Het lukte hem op een buitengewoon congres in Nijmegen de partij achter het regeringsbeleid te krijgen (Van den Braak, z.j.).

6.5.2 Tekstanalyse

De Derde Weg is in *“Wat Mensen Bindt”* op zijn piek. Het is het eerste programma dat meer Derde Weg (178) dan traditionele sociaaldemocratische (67) punten aanstipt, met een verhouding van 73%-23%. Er worden veel bezuinigingsvoorstellen gedaan (20), er is een grote nadruk op de verantwoordelijkheid van het individu (38) en de activerende verzorgingsstaat komt ook sterk naar voren (25). *“Een strengere en soberder inhoud te geven aan het ideaal van sociale rechtvaardigheid”* wordt als een van de centrale doelen gesteld in de inleiding (Programma 1994, p. 4). De houding tegenover overheidsoptreden is sterk veranderd in dit programma, met slechts 7 verwijzingen naar een interveniërende overheid. Terwijl in het programma van 1989 nog een beroep gedaan werd op het ordenend vermogen van de overheid, wordt nu een aanzet gedaan naar *“een andere gedragscode voor de centrale*

overheid, een overstap van centralistische sturing naar stimulerende en voorwaarden scheppende sturing” (Programma 1994, p. 50), voorwaarden *“om mensen een reële kans te geven om te kiezen voor enige vorm van betaalde arbeid”* (Programma 1994, p. 40). De individuele verantwoordelijkheid voert duidelijk de boventoon: het woord ‘wederkerigheid’, dat rechten onlosmakelijk verbindt aan bijbehorende plichten, komt dan ook 10 keer voor in het programma. Ook wordt de introductie van privatiseringen en marktwerking in de publieke dienstverlening geprezen (Programma 1994, p. 16).

6.6 1998

6.6.1 Context

De PvdA werd, ondanks een verlies in stemmen, de grootste partij in 1994. Kok had zijn zinnen op het premierschap gezet en moest in de formatieperiode flinke compromissen maken. Dit was te zien in de voorgestelde bezuinigingen van 9 miljard, die in het regeerakkoord van Kok-I (PvdA, VVD, D66) uitkwamen op het dubbele (Van der Zwan, 2008). De Haagse partijtop kreeg onder voorzitter Rottenberg overwicht binnen de partij, die een *top-down* karakter kreeg (Niemantsverdriet, 2014). Onder Kok maakte de PvdA een flinke stap naar het midden: het werd een catch-all partij, onverschillig voor links-rechtstegenstellingen na het afschudden van haar ideologische veren (Kok, 1995). Het politieke midden was overvol en de onderscheidende profilering tussen de middenpartijen was ver te zoeken (Van der Zwan, 2008). De focus van zijn ‘doodgewone’ Paarse kabinet lag sterk op arbeidsparticipatie, een activerend uitkeringssysteem, verzelfstandiging van publieke diensten, loonmatiging en het aanwakkeren van het investeringsklimaat en bedrijfsleven. Dit beleid had effect: de arbeidsparticipatie ging omhoog, de premiedruk ging omlaag, de bestedingsruimte omhoog en dus werden de belastinginkomsten groter. Tegelijk begon de publieke sector (onderwijs, openbaar vervoer, gezondheidszorg) behoorlijke tekortkomingen te laten zien (Van der Zwan, 2008).

6.6.2 Tekstanalyse

Ook in “Een Wereld te Winnen” ligt de nadruk meer bij de Derde Weg (59%) dan de traditionele sociaaldemocratie (41%). Het programma bouwt voort op de economische successen van Kok-I en lijkt sterk op het programma van 1994. Voornamelijk investeren in educatie (45) krijgt veel nadruk, met een accent op *“een leven lang leren’, door opnieuw te bezien of een stelsel van leerrechten tot stand kan komen zodat alle jongeren op gelijkwaardige wijze hun rechten op ontplooiing kunnen laten gelden”* (Programma 1998, p.

41). Het onderwijs fungeert als een activerende springplank om het individu in staat te stellen om te participeren in de arbeidsmarkt en samenleving. Ook de activerende verzorgingsstaat (26) komt nadrukkelijk voor: *“de PvdA streeft naar een stelsel van sociale zekerheid dat geworteld is in solidariteit, mensen meer mogelijkheden geeft om betaald werk te vinden, en ze stimuleert om de kansen ook daadwerkelijk te grijpen”* (Programma 1998, pp. 31-32). De staat zelf dient ook efficiënt en doelmatig te zijn (18), waarvoor marktwerking niet geschuwd wordt: *“wanneer de overheid de taak heeft gedefinieerd is het heel goed mogelijk concurrentie te laten plaatsvinden in de uitvoering”* (Programma 1998, p. 68).

6.7 2002

6.7.1 Context

De verkiezingen van 1998 pakten positief uit voor de PvdA en VVD en leidde tot het kabinet Kok-II (PvdA, VVD, D66). De maatschappelijke situatie was ongunstig: de gebrekkige publieke sector was voornamelijk voelbaar in achterstandswijken en onder lagere inkomensgroepen, wat werd verergerd door het immigratie- en integratievraagstuk. Door arbeidskrapte was loonmatiging in de marktsector niet te handhaven, waardoor er een disbalans ontstond in inkomsten tussen de collectieve en marktsector. De publieke armoede werd sterk gecontrasteerd met het exorbitante uitgavegedrag van het ‘nieuwe geld’, waardoor er grote ontevredenheid in de samenleving ontstond (Van der Zwan, 2008). Intern was er beklag te vinden van PvdA-prominenten als Ruud Koole over het gebrek aan een helder sociaaldemocratisch profiel en het klakkeloos overnemen van christendemocratische idealen (Koole, 1998). In een beschouwend essay van PvdA’er Bram Peper werd de groeiende kloof tussen overheid en burger benadrukt, maar dit werd veelal genegeerd (Niemantsverdriet, 2014). Kok besloot in 2001 af te treden en Ad Melkert volgde hem op. Hij ging gesteund door economische voorspoed vliegend van start, maar naast hem kwam Pim Fortuyn op, die een stem gaf aan het maatschappelijk onbehagen waar de PvdA precies aan voorbijging (Niemantsverdriet, 2014).

6.7.2 Tekstanalyse

Met 56% Derde-Wegstandpunten en 44% van de traditionele sociaaldemocratie blijft de nadruk van “Samen voor de Toekomst” liggen bij de Derde Weg. Voornamelijk de verantwoordelijkheid van het individu (30), investeren in educatie (38) en de flexibele arbeidsmarkt (26) worden sterk benadrukt. De investeringen in educatie zijn voornamelijk toegespitst op de veranderende, flexibele arbeidsmarkt die afhankelijk zal worden van de

“kenniseconomie”, die de “inzet van steeds meer en steeds beter geschoolde mensen” vraagt (Programma 2002, p. 81). De sociale zekerheid is volgens de PvdA te veel “gericht op wat mensen niet meer kunnen, in plaats van op wat zij nog wél kunnen en in de regel ook graag zouden willen” (Programma 2002, p. 13). Het doel van de PvdA is dan ook “om de overheid zo te laten functioneren dat de burgers zichzelf beter steeds vanuit de kunnen helpen” (Programma 2002, p. 71), dus de individuele verantwoordelijkheid speelt nog steeds een rol. Wat opvalt, is de grote nadruk op het belang van en het investeren in publieke voorzieningen (43), waarin de maatschappelijke ontevredenheid doorschemert. Naar dit traditioneel sociaaldemocratische streven naar publieke rijkdom wordt gevraagd: “of zetten we onze gezamenlijke rijkdom juist om in een hoge kwaliteit van gemeenschappelijke voorzieningen, waar we allemaal trots op zijn?” (Programma 2002, p. 15).

6.8 2003

6.8.1 Context

De verkiezingen van 2002 waren in veel opzichten uiterst bijzonder. Met de moord op Fortuyn en de aanslagen van 2001 in de VS was de maatschappij zeer grimmig gestemd. Pim Fortuyn is op 6 mei 2002 vermoord, waarna de verkiezingen alsnog plaats hebben gevonden. Het onbehagen van de vele zwevende kiezers uitte zich massaal in een stem op Fortuyn. Balkenende I (CDA, LPF, VVD) werd dan ook voor een groot deel door de Lijst Pim Fortuyn gevuld, die na de moord voornamelijk interne conflicten kende en uiteindelijk een jaar later voor de val van het kabinet zorgde. Binnen de PvdA was er een enorme crisis. De onduidelijke stellingname op migratie en het onverschillige optreden van Melkert waren slecht in de smaak gevallen. De verkiezingsuitslag deed de PvdA slinken: van 45 naar 23 zetels. Melkert trad diezelfde avond nog op (Niemantsverdriet, 2014). Er was een herbezinning nodig, de nadruk moest weer liggen op socialer en menselijker contact met het volk, veiligheid en leefbaarheid (Van der Zwan, 2008). Melkert trad af en Wouter Bos werd ingestemd middels een referendum. De verjonging van de partij was ingezet met het aftreden van veel ‘oude’ PvdA-politici (Van der Zwan, 2008). De PvdA schoot onder Bos weer omhoog in de peilingen (Niemantsverdriet, 2014).

6.8.2 Tekstanalyse

Het verkiezingsmanifest van 2003, “Voor Verantwoordelijkheid Respect en Solidariteit”, is slechts 25 pagina’s lang en fungeert als aanvulling op het vorige programma dat acht maanden eerder is verschenen. Het onbehagen van de kiezer dat in 2002 is geuit, is de voornaamste

drijfveer voor de nivellerende inhoud. De verhouding is 48% Derde-Wegstandpunten en 52% sociaaldemocratische standpunten, met respectievelijk 14 en 15 coderingen.

Sociaaleconomische ongelijkheid wordt 6 keer aangetikt: *“voor ons zijn rechtvaardige inkomensverhoudingen uitgangspunt bij zowel de belastingheffing als bij inkomensondersteunende maatregelen”* (Programma 2003, p. 11). In het relatief korte manifest wordt 3 keer benadrukt dat de sterkste schouders de zwaarste lasten moeten dragen, evenveel als in het 75-pagina tellende programma van 2002. Het bestrijden van de bureaucratie wordt 2 keer benoemd, wat waarschijnlijk minder te maken heeft met het Derde-Wegstreven naar een efficiënte overheid en meer met Pim Fortuyns karaktermoord op de bureaucratische rompslomp van de Paarse kabinetten. Er is al met al weinig een onderscheidende rode draad te herkennen, die meer de kant van de Derde Weg of traditionele sociaaldemocratie wijst.

6.9: 2006

6.9.1 Context

De Tweede-Kamerverkiezingen van 2003 betekende een 12,14% toename van stemmen voor de PvdA. Deze winst betekende overigens niet dat het CDA, de grootste partij, het zag zitten om te regeren met de PvdA. Tot Bos' grote frustratie liep de formatiepoging op niets uit en werd de PvdA gedwongen een “rustige” oppositieperiode in te gaan, waarin Bos zich “in de eerste plaats regeringsbekwaam wilde tonen” (Van der Zwan, 2008, p. 291). Uit overleg met zijn adviesgezelschap Mercurius blijkt Bos een weinig ideologische politicus te zijn: hij wil “gewoon problemen oplossen die er zijn (...). Nee, dat is niet groot. Dat is niet de visie, dat is niet de droom” (Boon & Brouwer, 2007, 8:01). Hij was fan van de Derde Weg en de technocratische stijl van Wim Kok (Niemantsverdriet, 2014), en werd zelfs tot “darling” van de Derde Weg gekroond (De Waard, 2006). Strategisch gezien wilde hij wegblijven van een linkse samenwerking en wilde hij de PvdA een nieuw en liberaler gezicht geven. In de partij zorgde dit voor schuring met voorzitter Koole, die juist de partij conservatiever en linkser wilde zien. In de maatschappij heerste een grimmige sfeer, versterkt door de moord op Theo van Gogh in 2004 (Van der Zwan, 2008).

6.9.2 Tekstanalyse

Het programma “Samen Sterker” is verdeeld over 54% Derde Weg statements en 46% traditioneel sociaaldemocratische statements. Er worden relatief veel voorstellen voor staatsinterventie gedaan (31), waaronder het tegengaan van bepaalde privatiseringen

(Programma 2006, p. 111). Tegelijkertijd zijn de opeenvolgende kopjes *“Verlammende bureaucratie aangepakt: minder beleid”* (p. 112) en *“Minder besturen, minder politici, minder regels”* (p. 113) tekenend voor het streven naar een slankere, efficiëntere overheid. Ook het streven naar een flexibele arbeidsmarkt (19) is duidelijk terug te vinden in het programma: *“want is het niet belangrijk om naast je werk de tijd te hebben om een ziek familielid te kunnen bijstaan, te kunnen doorleren, maatschappelijk actief te zijn of gezamenlijk de kinderen te kunnen opvoeden?”* (Programma 2006, p. 30). Een behoorlijke nadruk op het investeren in educatie (43) heeft een activerend karakter: *“Talent ontwikkelen en benutten. (...) Daarom willen we investeren in onderwijs, kennis, kunde, innovatie, en alle talenten in Nederland benutten”* (Programma 2006, p. 12). Op die manier kan het individu zijn verantwoordelijkheid nemen: *“wij willen dat mensen de kracht hebben om zelf verantwoordelijkheid te dragen voor hun leven en toekomst”* (Programma 2006, p. 11).

6.10: 2010

6.10.1 Context

Terwijl de PvdA slonk, kwam de SP in hoog tempo aan de linkerkant omhoog, met in 2006 een enorme verkiezingswinst en eigenaarschap over traditioneel sociaaldemocratische onderwerpen. De PvdA, die in Balkenende-IV (CDA, PvdA, CU) zitting had genomen, verloor op dit gebied juist aan geloofwaardigheid door de vele concessies die in dit kabinet gedaan moesten worden (Niemantsverdriet, 2014). De kredietcrisis was in deze periode op zijn hoogtepunt en vormde voor Bos een gunstige bodem om als minister uit te blinken. Verder werd Balkenende-IV gekenmerkt door onenigheid op sociaaleconomische vraagstukken. Bij het doorsijpelen van de kredietcrisis in de reële economie moest er een crisisakkoord worden gesloten, maar verder schuurde het flink in het kabinet. Bos erkende dat de PvdA een stap naar links moest zetten en deed in 2010 bij zijn Den-Uyllezing voorzichtig afstand van Koks Derde Weg (Niemantsverdriet, 2014). Bos trad af bij de val van het kabinet in 2010, en Cohen werd het gezicht van de campagne. Hoewel Cohens optreden een slechte start had, herpakte hij zich in de laatste weken voor de verkiezingen. De campagneorganisatie was echter volledig op Bos afgesteld; hij schreef zelfs het programma (Niemantsverdriet, 2014, p. 202).

6.10.2 Tekstanalyse

In *“Iedereen Telt Mee”* is de verdeling tussen de Derde Weg en traditionele sociaaldemocratie 61%-39%. De afstand die Bos zou nemen van de Derde Weg is uit de verhouding in het

programma dus niet op te maken, maar uit het karakter van de voorstellen wel. De nadruk ligt nog steeds sterk op educatie (36), waarbij de ontplooiing van het individu belangrijk is, maar het nu voornamelijk gaat over emancipatie: *“de PvdA is de partij van de emancipatie. Onderwijs en cultuur zijn daarbij onmisbaar. Niet alleen voor de ontplooiing van betrokkenen maar uiteindelijk voor de hele samenleving”* (Programma 2010, p. 22). Educatie krijgt een meer cultureel doel, en is een middel *“om vervreemding tegen te gaan en om de identificatie met de eigen omgeving te bevorderen”* (Programma 2010, p. 23). Onder het kopje “een activerende sociale zekerheid” (pp. 37-38) krijgt het activerende beleid een ander gezicht dan onder Kok, toegespitst op toeslagen in plaats van beperking van uitkeringen. Hierbij is ook de persoonlijke verantwoordelijkheid van belang, zelfs met een dwingend karakter: *“om mee te kunnen blijven doen op de arbeidsmarkt, is het belangrijk te blijven leren. Daarom moeten we toe naar scholingsrechten en scholingsplichten”* (Programma 2010, p. 35).

6.11: 2012

6.11.1 Context

Na een gunstige verkiezing kwam de PvdA één zetel onder de VVD uit: 30 versus 31. Rutte ging over rechts, met een coalitie met het CDA en een gedoogconstructie met de PVV. Cohen was uit Amsterdam gehaald als nieuwe minister-president, maar werd veroordeeld tot de oppositie. Dit was niet zijn plek, en hij bewees zich als doelloos oppositiepoliticus (Niemantsverdriet, 2014). In 2012 werd Hans Spekman voorzitter. Samen met Cohen verkondigden ze een linksere koers te willen varen, tot irritatie van Timmermans. Zijn kritische brief lekte naar de pers en leidde na een crisisberaad tot het aftreden van Cohen. Diederik Samsom werd met referendum verkozen tot nieuwe partijleider en zette de linkse koers voort, maar wel met een bereidheid tot compromissen (Niemantsverdriet, 2014). In deze periode wordt de SP consistent rond de zetels boven de PvdA gepeild. Pas na het lijsttrekkersdebat trekken de peilingen voor de PvdA weer bij en steeg ze boven de SP uit. Belangrijke thema's in deze verkiezingen waren de eurocrisis, toenemende werkloosheid en de onzekerheid op de arbeidsmarkt voor voornamelijk flexwerkers.

6.11.2 Tekstanalyse

In “Nederland Sterker & Socialer” is de verdeling tussen de Derde Weg en traditionele sociaaldemocratie 54%-46%. Het valt op dat er 47 keer wordt gerefereerd naar investeren in educatie en menselijk kapitaal, maar minder gericht wordt op deelname aan de arbeidsmarkt, kenmerkend voor de Derde Weg, en meer op emancipatie en ontwikkeling, wat juist meer past

bij de traditionele sociaaldemocratie: *“onderwijs is en blijft cruciaal voor de kansen van kinderen, om de dromen en doelen van jongeren te helpen bereiken en bij te dragen aan een sterke en sociale samenleving”* (Programma 2012, p. 14). Er worden ook relatief veel voorstellen voor staatsinterventie (48) gedaan: bonussen en exorbitante salarissen worden aan de banden gelegd, banken moeten belasting gaan betalen en de marktwerking in de zorg wordt betreurd. De sociale voorzieningen zijn dan weer gericht op activeren (20), met een dwingende ondertoon. Werknemer en werkgever worden verantwoordelijk gesteld voor het vinden van een nieuwe baan bij werkloosheid met een *“werk-naar-werk plan”* (p. 23) en krijgen financiële gevolgen bij verzaking. Werkloze jongeren hebben een keuze: *“terug naar school of aan het werk”* (Programma 2012, p. 22). Deze dwingende toon is gestoeld op wederkerigheid: *“de PvdA zet zich ervoor in dat iedereen mee kan doen. En iedereen moet ook naar vermogen meedoen en bijdragen”* (Programma 2012, p. 29). Samsom's linkse koers met behoud van individuele verantwoordelijkheid krijgt zo in dit programma vorm.

6.12: 2017

6.12.1 Context

De PvdA werd de tweede grootste partij na de verkiezingen van 2012. Na tien jaar verdeelde politiek zette Samsom zich hiertegen af en hanteerde een verbindende tactiek. De vorming van de regering Rutte-II was dan ook gebouwd op harmonie, met een regeerakkoord dat de naam “Bruggen Slaan” kreeg (VVD & PvdA, 2012). De onderhandelingen waren niet zoals gebruikelijk op compromissen tussen verschillende standpunten gericht, maar op het uitruilen ervan (Niemantsverdriet, 2014, p. 232). Samsom bleef in de kamer, en Lodewijk Asscher werd vicepremier. Er was in deze periode crisis, met een stijgende werkloosheid. De PvdA werd medeverantwoordelijk voor een pakket “meedogenloze bezuinigingen” (Middel, 2022, par. 4) en een harde opstelling in de immigratie- en integratieproblematiek. Hierbij werd duidelijk dat Samsom intern weinig ruimte voor tegengeluid dulde en zelfs stemmingen van het partij kader in de wind sloeg (Niemantsverdriet, 2014). Na een moeizame en rommelige lijsttrekkersstrijd werd Asscher nieuwe partijleider (De Lange, 2017).

6.12.2 Tekstanalyse

“Een Verbonden Samenleving” is verdeeld over 43% Derde-Wegstandpunten en 57% traditioneel sociaaldemocratische punten. De sociaaldemocratie krijgt dus voor het eerst sinds 1989 een grotere nadruk (met uitzondering van 2003 (15-14)), een stap weg van de bezuinigingen van Rutte-II. De nadruk bij Derde-Wegstandpunten ligt bij educatie (41).

Belangrijk voor de PvdA is hierbij *“het streven naar toegankelijkheid en gelijke kansen”* (Programma 2017, p. 39). Het doel is *“de vorming van zelfstandige en autonome burgers die volwaardig aan de samenleving kunnen deelnemen”* (Programma 2017, p. 39). In 1998 werd deelname aan de samenleving verwoord als *“de kansen (...) grijpen die de samenleving biedt”* (Programma 1998, p. 10), wat duidelijk minder emanciperend is. Ook gelijkheid van kansen (18) wordt vaak benadrukt, alleen wordt het aangevuld met het streven naar een gelijkheid van uitkomsten, in sociale samenleving die voortdurend onderhoud vereist om ongelijkheid te bestrijden (p. 5). Nivellering (31) krijgt dan ook een relatief centrale plaats in dit programma. Ook wordt de bescherming van werknemers (24) vaak beschreven en is de flexibele arbeidsmarkt (13) niet uitsluitend positief, maar eveneens een bron van schaduwzijden die bestreden moeten worden (p. 31). Er wordt interventie in de markt (20) voorgesteld: in de zorg moet de concurrentie op de schop (p. 48) en salarissen in de bedrijfstop moeten worden ingeperkt (p. 32).

6.13 2021

6.13.1 Context

De regeringsdeelname had een desastreuze verkiezingsuitslag als gevolg: de PvdA ging van 38 naar 9 zetels. Intern volgde een stortvloed aan reflecties over wat er misgegaan zou zijn, waarom, en hoe de PvdA verder zou moeten. Een ding was in ieder geval duidelijk: de teloorgang van de PvdA was eerder een teloorgang van de hele linkse flank. Door de coronacrisis lag de focus namelijk minder op sociaaleconomische onderwerpen, waarvan links normaliter profiteert (Rooduijn & Roest, 2021). De PvdA vergrijsde in deze periode ook sterk, wat intern de oproep voor een verjongde visie opwekte (Rekker & De Lange, 2021). Asscher deed een “strategische draai op socio-cultureel terrein naar rechts”, waarbij een meer protectionistische houding ten opzichte van Nederlandse arbeiders binnen de EU werd aangenomen.¹ Door het rapport over de toeslagenaffaire werd Asscher gedwongen zich terug te trekken en werd Ploumen aangehaald als partijleider.

6.13.2 Tekstanalyse

In “Ons plan voor een eerlijker en fatsoenlijker Nederland” leunt de verhouding sterk naar de sociaaldemocratische kant: 69% tegenover 31% Derde Weg. Er worden relatief veel voorstellen voor staatsinterventie (70) gedaan. Grote ondernemingen worden sterker (p. 16)

¹ https://www.eumonitor.eu/9353000/1/j9vvik7m1c3gyxp/vkarauafncqa?ctx=vj42f8sggyr4&start_tab0=130

en strenger (p. 18) belast, zodat Nederland niet langer “*spil in de internationale belastingvlucht*” is. Er worden dan ook nul voorstellen gedaan die het investerings- en vestigingsklimaat in Nederland zouden bevorderen. De publieke voorzieningen (62) krijgen ook veel aandacht. Er wordt expliciet afscheid genomen van het streven naar een efficiënte overheid (1): “*dit vraagt om een overheid die niet langer efficiëntie, maar een sociale rechtsorde vooropstelt*” (Programma 2021, p. 80). Deze houding is logisch gezien de recente toeslagenaffaire en het gebrek aan vertrouwen in de overheid. De verhouding tussen de maatschappij en economie wordt ook fundamenteel omgegooid: “*economie is geen doel, maar een middel. (...) De economie moet dienstbaar zijn aan maatschappelijke waardecreatie op langere termijn.*” De Derde-Wegfocus op economische output werd gelegd, is hier dus niet van toepassing. Niet het individu (3), maar de “*werkgevers [zijn] verantwoordelijk om mensen zoveel mogelijk te laten toewerken naar een nieuwe baan. (...) Werkloosheid is niet langer een individueel risico*” (Programma 2021, p. 10). Dit zijn uitspraken met een sterk traditioneel sociaaldemocratisch karakter.

6.14 2023

6.14.1 Context

De uitslag van 2021 is gelijk aan die van 2017: 9 zetels. In juni 2021 wordt bij zowel Groenlinks als de PvdA een referendum gehouden over het hanteren van een gezamenlijke fractie in de Eerste Kamer. In 2023 wordt er vervolgens een gezamenlijke lijst gepresenteerd voor de Tweede Kamerverkiezingen, met Frans Timmermans als lijsttrekker. Hij werd net als Cohen als nieuwe premier onthaald, met een zeer personalistische campagne die niet goed viel onder de kiezers (Otjes, 2024). Uit het ‘Roodgroen Manifest’ is duidelijk op te maken dat het doel is een links blok te vormen, en verschillende geluiden binnen de nieuwe factie juist te omarmen (RoodGroen, 2025). Dit blok moet tegenwicht bieden tegen de PVV, die in de context van het groeiende institutionele wantrouwen door de toeslagenaffaire en Groningse gaswinningscrisis sterk is gegroeid. Als tegenbeweging tegen de samenwerking en oproep om weer terug te treden naar het politieke midden is de groep ‘Rood Vooruit’ opgezet, onder leiding van Melkert (Otjes, 2024). In de verkiezingstijd flirt Timmermans voornamelijk met NSC in plaats van de confrontatie met de VVD en diens bezuinigingsbeleid van de afgelopen tien jaar op te zoeken (Van der Walle, 2024).

6.14.2 Tekstanalyse

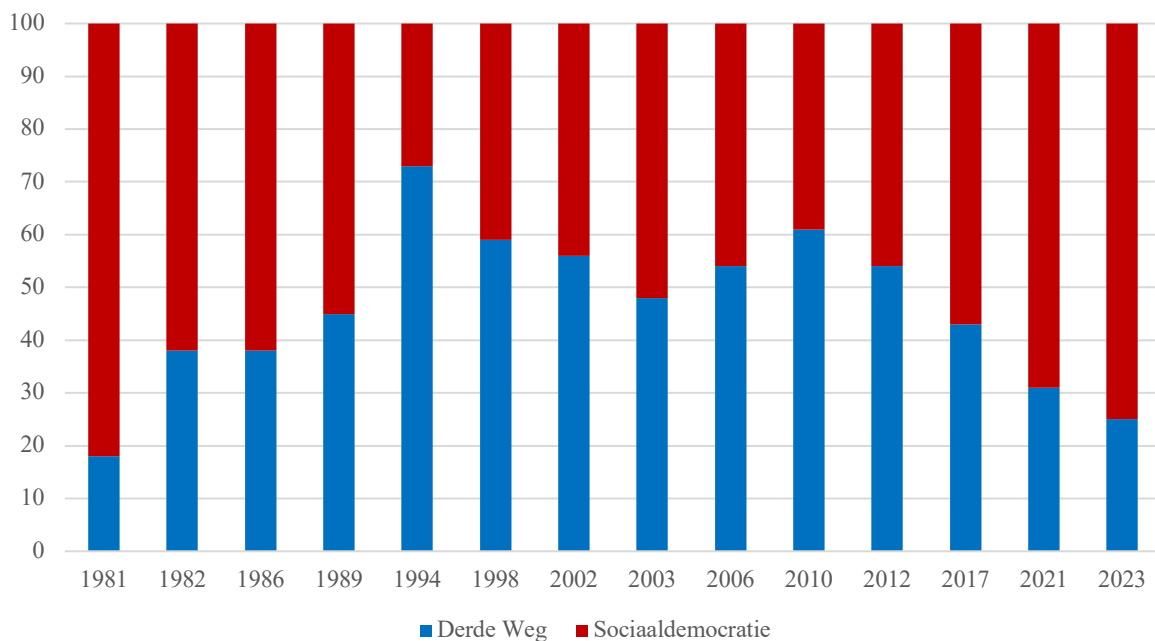
“Samen voor een Hoopvolle Toekomst” is het programma van Groenlinks-PvdA, met 25% Derde-Wegstandpunten en 75% traditioneel sociaaldemocratische. Opvallend is de grote relatief grote nadruk op het beperken van bureaucratie (16), en de tegelijk het grote aantal voorstellen en verwijzingen naar een actievere inmenging van de staat (47). In de woningbouw, zorg, kinderopvang, culturele sector, het openbaar vervoer en onderwijs ziet de PvdA een grotere rol weggelegd voor de overheid en een kleinere voor de markt. Dit past goed bij het streven naar een sterk links geluid van Groenlinks-PvdA. Het onderwijs wordt gezien als een “gelijkmaker” (p. 60), en fungeert dus voornamelijk als nivellerend instrument. De individuele verantwoordelijkheid (0) komt in dit programma niet voor. De bescherming van werknemers en kwetsbare inkomensklassen (26) wordt middels overheidsinterventie voorgesteld. Zo wordt ontslag minder makkelijk (p. 33), iets wat bij de Derde Weg juist flexibel gehouden werd om de risico’s voor werkgevers te beperken. Ook in dit programma wordt het investerings- en vestigingsklimaat (0) nul keer besproken. Ook de activerende verzorgingsstaat (6) wordt weinig besproken. Dit programma wijst al met al sterk een traditioneel sociaaldemocratische kant uit.

7. Conclusie

Tabel 2.: Overzicht verhoudingen en frequenties tekstanalyse

Jaar	Verhouding %		Frequenties		Pagina's
	SD	DW	SD	DW	
1981	82	18	88	19	32
1982	62	38	100	62	24
1986	62	38	129	80	94
1989	55	45	74	60	28
1994	27	73	67	178	57
1998	41	59	129	186	67
2002	44	56	120	155	131
2003	52	48	15	14	32
2006	46	54	165	193	121
2010	39	61	85	133	45
2012	46	54	136	161	77
2017	57	43	123	92	67
2021	69	31	257	118	105
2023	75	25	187	63	105

Grafiek 1.: Verhouding Sociaaldemocratie en Derde Weg

De ontwikkeling binnen de partijprogramma's van de PvdA is een verschuiving van klassieke sociaaldemocratie naar een liberalere, individualistische koers, met wisselende intensiteit en een uiteindelijke herbezinning terug naar traditionele sociaaldemocratische overtuigingen. Waar in 1981 de nadruk nog ligt op een sterk interveniërende overheid, collectieve verantwoordelijkheid en bestrijding van sociaaleconomische ongelijkheid, verschijnen in

1982 al voorzichtige uitingen van herwaardering van individuele verantwoordelijkheid en efficiëntie. Met name in de programma's van 1982 en 1986 nemen verwijzingen naar bezuinigingen, doelmatigheid en marktwerking toe, mede door Den Uyls ontwikkeling naar een marktgerichtere ideologie.

Met het vertrek van Den Uyl en de komst van Kok neemt de Derde Weg een veel centralere positie in. In de programma's van 1994 en 1998 domineren Derde-Wegstandpunten: de verzorgingsstaat wordt geherstructureerd tot een activerend systeem van sociale zekerheid, de overheid is er om voorwaarden te scheppen in plaats van directe sturing uit te oefenen, en publieke diensten worden steeds vaker onderhevig aan marktwerking. De individuele verantwoordelijkheid van burgers wordt sterk benadrukt in deze periode. De herverdelingstaak van de overheid verdwijnt meer naar de achtergrond en het creëren van gelijke ontwikkelingskansen krijgt de hoofdrol, o.a. door het bevorderen van arbeidsparticipatie en scholingsmogelijkheden.

Vanaf 2002 begint de spanning tussen overtuigingen in de programma's PvdA toe te nemen. Deze spanning is bij Bos zelf te bemerken: zijn persoonlijke bewondering voor de Derde Weg rijmde slecht met de partijbehoefte aan een socialere koers (Van der Zwan, 2008). Dit is terug te zien in de programma's. Derde-Wegretoriek (zelfredzaamheid, flexibilisering, verantwoordelijkheid) wordt in deze periode gecombineerd met traditioneel sociaaldemocratische standpunten: het belang van publieke voorzieningen, nivellering en herwaardering van collectieve welvaart. In deze periode wordt veel inmenging van de staat in de economie voorgesteld, in combinatie met een Derde-Wegdiscours. Vanaf 2010, met de komst van traditionelere sociaaldemocraten zoals Cohen en Samsom, is deze Derde-Wegdiscours weinig terug te vinden: het gaat meer om emancipatie en bescherming van de werknemer. De verhouding helt vanaf dit punt alleen nog maar naar de sociaaldemocratische kant. In de verkiezingsprogramma's van 2021 en 2023 is een duidelijke breuk met de Derde Weg te vinden. De interveniërende rol van de overheid als ordenende kracht staat weer centraal. Investerings in publieke voorzieningen, bestrijding van ongelijkheid en bescherming van kwetsbare groepen spelen de hoofdrol in deze partijprogramma's. Het individu wordt niet langer aangesproken als economisch zelfstandige, verantwoordelijke actor, maar als burger die onlosmakelijk onderdeel van de samenleving is. Het laatste programma van 2023 weerspiegelt duidelijk het streven van Groenlinks-PvdA om een sterk links blok te vormen, met een traditioneel sociaaldemocratische discours. De Derde Weg is in dit programma nauwelijks meer terug te vinden, en speelt relatief een bijna even kleine rol als in 1981.

Deze scriptie levert een bijdrage aan de wetenschap door de Derde Weg niet alleen theoretisch te conceptualiseren op haar kernonderwerp, maar ook te operationaliseren en empirisch toe te passen op de Nederlandse context, specifiek op programma's van de PvdA. Dit vult een kennishiaat, aangezien eerder onderzoek zich op interne ideologische ontwikkeling van de Derde Weg binnen de PvdA heeft gericht, terwijl in dit onderzoek juist de externe programmatische ontwikkeling geanalyseerd wordt.

8. Reflectie

Dit onderzoek behandelt door het beperkte woordenaantal niet de gehele breedte van de Derde Weg, maar beperkt zich tot economische standpunten, in het bijzonder de relatie tussen de markt en overheid. Hierdoor worden ecologische en internationale onderwerpen uitgesloten. Vooral over dit laatste kan vervolgonderzoek tot waardevolle inzichten leiden, aangezien er bijvoorbeeld door Giddens (1998) relatief veel aandacht besteed wordt over het belang van internationale economische vrijhandel in een tijdperk van globalisering, terwijl door traditionele sociaaldemocraten juist meer regulering op internationaal niveau nagestreefd werd.

Een andere belangrijke reflectie ligt in de methodiek: het is belangrijk te beseffen dat de codeercategorieën beperkt zijn tot hetgeen dat onderscheid kan maken tussen de traditionele sociaaldemocratie en Derde Weg. Alleen uitspraken die uitsluitend onder de Derde Weg of uitsluitend onder de traditionele sociaaldemocratie kunnen vallen zijn gecodeerd, waardoor slechts een relatief klein deel van de programma's daadwerkelijk gecodeerd is.

9. Literatuurlijst

- Becker, F. (2016). De ideologische en programmatische ontwikkeling van de PvdA. In F. Becker & G. Voerman (red.), *Zeventig jaar Partij van de Arbeid*. Boom, 127-160.
- Becker, F., & Voerman, G. (Red.). (2016). *Zeventig jaar Partij van de Arbeid*. Boom.
- Beus, J. d. (2000). De Europese sociaaldemocratie: Politiek zonder vijand. *Socialisme & Democratie*, 1, 10-14.
- Blair, T., & Schröder, G. (1999). *Europe: The third way/ die neue Mitte*. Reprinted and commented on by Joanne Barkan. *Dissent*, 47(2), spring 2000, 51–65.
- Boon, R., & Brouwer, K. (Regisseurs). (2007). *De Wouter Tapes* [Documentaire]. VPRO Tegenlicht. <https://npo.nl/start/video/tegenlicht-de-wouter-tapes>
- Bussemaker, J., & Van der Ploeg, R. (2001). Rood in paars: Visie op een links-radical politiek. In Bussemaker, J., & Van der Ploeg, R. (red.). *Leven na Paars*. Prometheus, 11-39.
- Clarke, V., & Braun, V. (2017). Thematic analysis. *The journal of positive psychology*, 12(3), 297-298.
- De Beer, P. (2004). Het debat over sociaal-liberalisme op herhaling. *Socialisme en Democratie*, 61(1), 68-73.
- De Lange, S. (2017). Waarom oude witte mannen niet genoeg zijn en een volksbeweging nodig is. *Socialisme en Democratie*, 74(2), 24–31.
https://www.wbs.nl/publicaties/waarom-oude-witte-mannen-niet-genoege-zijn#footnote2_r7h5xxn
- De Waard, P. (2006, mei 20). *Wouter Bos nieuwe darling van Derde Weg*. De Volkskrant. Geraadpleegd op 28 april 2025, van <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/wouter-bos-nieuwe-darling-van-derde-weg~bcf45687/>
- Giddens, A. (1998). *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*. Polity Press.
- Green-Pedersen, C., Kersbergen, K. V., & Hemerijck, A. (2001). Neo-liberalism, the 'third way' or what? Recent social democratic welfare policies in Denmark and the Netherlands. *Journal of European Public Policy*, 8(2), 307-325.

- Greene, Z. (2016). Competing on the issues: How experience in government and economic conditions influence the scope of parties' policy messages. *Party Politics*, 22(6), 809-822.
- Hemerijck, A., & Visser, J. (1999). The Dutch model: An Obvious Candidate for the 'Third Way'?. *European Journal of Sociology*, 40(1), 103-121.
- Janda, K., Harmel, R., Edens, C., & Goff, P. (1995). Changes in party identity: Evidence from party manifestos. *Party Politics*, 1(2), 171–196.
- Koeneman, L., Lucardie, A., & Noomen, I. (1983). Het partijgebeuren: Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1982. In R. Koole (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1983*. Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen. 10-46.
- Kok, W. (1995, december). *We laten niemand los* (Den Uyl-lezing). PvdA Europeanetwerk. Geraadpleegd op 25 april 2025, van <https://europeanetwerk.pvda.nl/nieuws/den-uyl-lezing-1995-wim-kok-we-laten-niemand-los/>
- Koole, R. A. (1998, 2 oktober). Sociaal-democratie kaapt christen-democratische ideeën. *Trouw*.
- Lucardie, P., Nieboer, M., & Noomen, I. (1991). Kroniek 1991: Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1991. In G. Voerman (red.), *Jaarboek 1991: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen. 43–50.
- Mellink, B., & Oudenampsen, M. (2022). *Neoliberalisme: Een Nederlandse geschiedenis*. De Bezige Bij.
- Middel, B. (2022, 25 april). *Na tien verloren jaren is het voor de PvdA erop of eronder*. De Hofvijver, Jaargang 12, Nummer 130. Geraadpleegd op 28 april 2025, van https://www.montesquieu-instituut.nl/id/vlsalxd9nhzl/nieuws/na_tien_verloren_jaren_is_het_voor_de?colctx=vln5h2ysynw5
- Niemantsverdriet, T. (2014). *De vechtpartij: De PvdA van Kok tot Samsom*. Atlas Contact.
- Otjes, S. (2024, oktober 28). *GroenLinks-PvdA: Stabiliteit in een imploderend landschap*. Montesquieu Instituut. https://www.montesquieu-instituut.nl/id/vmhpgjk0eqlj/nieuws/groenlinks_pvda_stabiliteit_in_eeen?colctx=vln5h2ysynw5

- Pronk, J., Sint, M., Van den Berg, J. Th., D'Ancona, H., & Albers, W. (1987). *Schuivende panelen: continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie*. Partij van de Arbeid.
- Rekker, R., & de Lange, S. (2021). De vergrijzing van de PvdA: oorzaken en oplossingen. *Socialisme en Democratie*, 78(6), 14-24.
- Rohrschneider, R. (2002). Mobilizing versus chasing: how do parties target voters in election campaigns? *Electoral Studies*, 21(3), 367-382.
- RoodGroen. (2025). *Manifest*. <https://roodgroen.nl/manifest/>
- Rooduijn, M., & Roest, D. (2021, 26 april). Links verliest: Hoe nu verder? *De Hofvijver*, jaargang 11(119). Montesquieu Instituut. https://www.montesquieu-instituut.nl/id/vli7k68cblsv/nieuws/links_verliest_hoe_nu_verder
- Tromp, B. (1990). *Het sociaal-democratisch programma: De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA 1878–1977*. Van Gennep.
- Van den Braak, B. (z.j.). *WAO-crisis PvdA 1991*. Montesquieu Instituut. Geraadpleegd op 25 april 2025, van https://www.montesquieuinstituut.nl/id/vjw5hnt2e9z2/wao_crisis_pvda_1991
- Van der Walle, R. (2024, januari 19). *Campagnestrategie snapt Timmermans niet: 'Hij had heel links achter zich kunnen krijgen'*. De Gelderlander. <https://www.gelderlander.nl/politiek/campagnestrategie-snapt-timmermans-niet-hij-had-heel-links-achter-zich-kunnen-krijgen~ae8a5e81/>
- Van der Zwan, A. (2008). *Van Drees tot Bos: zestig jaar succes en mislukking: geschiedenis van de PvdA*. Balans.
- Van Kersbergen, K., & Nottelman, G. A. (2001). De derde weg en de Nederlandse politiek. In J. Bussemaker & R. van der Ploeg (Red.), *Leven na Paars* Prometheus, 40-50.
- Volkens, A. (2004). Policy changes of European social democrats, 1945–1998. In G. Bonoli & M. Powell (red.), *Social democratic party policies in contemporary Europe*. Routledge, 21-42.
- VVD & PvdA. (2012). *Bruggen slaan: Regeerakkoord VVD–PvdA 2012–2017*. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2012/10/29/regeerakkoord>